

Προβλήματα πολιτικών ρύθμισης της κοινωνικής εργασίας στον J.S. Mill και στον K. Marx

Οι σκέψεις που ακολουθούν έχουν ως θέμα προβλήματα σύνδεσης πολιτικών ρύθμισης του κοινωνικού και διαδικασιών συγκρότησης/εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος. Ειδικότερα, θεωρείται ότι η σύνδεση αυτή είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με μεγαλύτερη σαφήνεια αν θεματοποιηθεί μαζί με διαδικασίες συγκρότησης/διαφοροποίησης της εργασίας. Εφόσον υπάρξει η θεματοποίηση αυτή, είναι δυνατόν οι διαδικασίες συγκρότησης/εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος να μη νοηθούν φορμαλιστικά ως «τεχνικές» αποκλεισμού/συμμετοχής στην αντιπροσώπευση, αλλά σε σχέση με ιστορικούς όρους γένεσης των θεσμών και με πρακτικούς προσανατολισμούς των δρώντων. Οι προσανατολισμοί αυτοί αναφέρονται κατά δεσμευτικό τρόπο στους πιο πάνω ιστορικούς όρους και εμφανίζονται ως συγκροτημένοι συλλογικά, αξιώνοντας ως περιεχόμενο των διαδικασιών συγκρότησης/εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος τη μεταρρύθμισή του. Παράλληλα με το θεμελιώδες αυτό κριτήριο της ιστορικότητας των πρακτικών αιτημάτων, από την πιο πάνω θεματοποίηση είναι δυνατόν να προκύψουν επιμέρους κριτήρια όχι μόνο ως προς την ένταξη των πολιτικών ρύθμισης σε πλαίσια ερμηνείας, αλλά και ως προς την αξιολόγησή τους σε σχέση με τι έλαβαν ουσιασκά υπόψη τους από το κοινωνικό επίπεδο κατά τη διαμόρφωσή τους.

Στο μέτρο που αναγνωρίζεται ότι οι πιο πάνω όροι και προσανατολισμοί υπάρχουν σε διαπλοκή, το ζητούμενο στο οποίο βρίσκεται κάθε φορά αντιμετώπη η θεωρία είναι η επεξεργασία στρατηγικών εξισορρόπησης σε σχέση με την πιο πάνω διαπλοκή ώστε μέσω του αναπροσδιορισμού των πλαισίων συγκρότησης των δικαιωμάτων να αποτρέπονται μείζονες κοινωνικές καταστροφές. Την ιστορική περίοδο που κορυφώνονται οι διαδικασίες μετατροπής της δεσμευμένης σε αδέσμευτη εργασία (μέσα του 19ου αιώνα), οι οποίες αντιστοιχούν σε διαδικασίες διαφοροποίησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, διαμορφώνονται πολιτικές ρύθμισης που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των συνεπειών από τη διάσπαση των πλαισίων των δικαιωμάτων της εργασίας (Poor Laws, Factory Acts, ανάκληση των Corn Laws). Η πολιτική θεωρία αντιμετωπίζει τις πολιτικές αυτές ρύθμισης σε σχέση με ζητήματα ανασύστασης πλαισίων δικαιωμάτων κατά τρόπο ώστε η αδέσμευτη εργασία να μην «φθείρεται» ως κοινωνική εργασία. Διαπιστώνεται ωστόσο, ότι

στο επίπεδο συγκρότησης του κοινωνικού υπάρχουν ισχυρά «υπόλοιπα» κοινωνικών σχέσεων που προβάλλουν αντίσταση στην ανασύσταση των πλαισίων δικαιωμάτων για τη διασφάλιση της εργασίας. Σε σχέση ακριβώς με την ένταση αυτή είναι δυνατόν να κατανοηθούν οι απορίες της πολιτικής θεωρίας, που τη στρέφουν να αντιμετωπίσει ζητήματα συγκρότησης/εκσυγχρονισμού πολιτικού συστήματος, και συνάμα να εντοπιστούν οι προϋποθέσεις για τη σύσταση της κριτικής της.

I. Ωφελμιστική στρατηγική: θεμελίωση στην αρχή του πληθυσμού

Ο J.S. Mill, στο VII κεφάλαιο του IV βιβλίου της *Πολιτικής Οικονομίας* του, παρατηρούσε ότι η επιχειρηματολογία που ανέπτυξε στο ακριβώς προηγούμενο κεφάλαιο αποσκοπούσε στο να «μετριάσει την υπερβολική σημασία που αποδίδεται στην απλή αύξηση της παραγωγής και να στρέψει την προσοχή στη βελτίωση της διανομής και στην αύξηση της αμοιβής της εργασίας [...]».¹ Θεωρούσε επιπλέον την αποδιδόμενη «υπερβολική σημασία» στην αύξηση της παραγωγής ως μια «εσφαλμένη ιδέα περί ανθρώπινης κοινωνίας» που θα έπρεπε να «αποδοκιμαστεί ρητά».²

Θα ήταν δυνατόν να επιχειρηματολογήσει κανείς ότι το αίτημα για τον «μετριασμό» αυτό τίθεται και σε σχέση με τις προϋποθέσεις σύστασης του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας, σύμφωνα με τις οποίες η «παραγωγή» θεωρείται ότι διέπεται από «φυσικούς νόμους».³ Εκείνο ωστόσο που ενδιαφέρει εδώ είναι η διερεύνηση των όρων σύνδεσης του προβλήματος της «διανομής» με τη «γνώμη και τις συνήθειες της πιο πολυάριθμης τάξης, της τάξης των χειρόνακτων εργατών».⁴

Είναι φανερό ότι στην όψιμη ωφελμιστική προβληματική τα ζητήματα των πολιτικών ρύθμισης είναι εξαρχής συνδεδεμένα με διαδικασίες συγκρότησης της εργασίας, έστω κι αν υπάρχουν αναντιστοιχίες ανάμεσα στην αρχική θεμελίωση των πολιτικών αυτών και στον προσανατολισμό της εργασίας στο ιδεώδες της συνεργασίας, που φαίνεται να αξιώνει η θεωρία, έχοντας ήδη λάβει υπόψη της «τις πολιτικές συνέπειες της αυξανόμενης δύναμης και σημασίας των εργατικών τάξεων [...]».⁵

Η σύνδεση μεταξύ πολιτικών ρύθμισης και διαδικασιών συγκρότησης της εργασίας είναι δυνατόν να ανιχνευτεί κατ' αρχήν στο XI κεφάλαιο του II βιβλίου της *Πολιτικής Οικονομίας*, που φέρει τον τίτλο *Περί μισθών*. Ουσιαδώς στοιχείο του κεφαλαίου αυτού είναι η θεωρία του προκαταβλημένου κεφαλαίου για τους μισθούς (Wage-fund). Στη βάση της θεωρίας αυτής, που αργότερα ο Mill εγκατέλειψε, θεωρείται ότι το ύψος των μισθών εξαρτάται από την «αναλογία μεταξύ πληθυσμού και κεφαλαίου», ή με άλλα λόγια από την «αναλογία μεταξύ του εργατικού πληθυσμού και του κεφαλαίου ή άλλων πόρων, αφιερωμένων στην αγορά εργασίας».⁶ Εφόσον υπάρχει η σχέση αυτή πληθυσμού/κεφαλαίου, είναι εύλογο ότι η κατάσταση της εργατικής τάξης «δεν μπορεί να βελτιωθεί με κανέναν άλλο τρόπο παρά μόνον με τη μεταβολή της σχέσης αυτής προς όφελός της».⁷

Στο πιο πάνω θεωρητικοϊστορικό πλαίσιο, η αρχή του πληθυσμού είναι συγκροτημένη κατά τρόπο ώστε να μην επιτρέπει άλλη μεταβολή της σχέσης πληθυσμού/κεφαλαίου παρά μόνο μέσα από διαδικασίες ελέγχου της αύξησής του εργατικού πληθυσμού, ακόμη και στην περίπτωση που γίνονται αποδεκτές προσωρινές πολιτικές αύξησης του κεφαλαίου για τους μισθούς. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι, κατά την προβληματική του Mill, ακόμη και η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (μηχανές/συνεργασία) δεν είναι δυνατόν να καλύψει την αύξηση του πληθυσμού παρά μόνο σε ορισμένους κλάδους της παραγωγής και πάλι, η κάλυψη αυτή θεωρείται «σπάνια και μεταβατική».⁸ Στο πλαίσιο αυτό ο κύριος στόχος των μαλθουσιανών επεξεργασιών της αρχής του πληθυσμού είναι ουσιαστικά η νομοθεσία κοινωνικής πρόνοιας (Poor Laws), που θεωρεί-

ται ότι «σε κάποιο μέτρο δημιουργεί το φτωχό [...]».⁹ Ο Mill παρακολουθεί ακριβώς αυτή την επιχειρηματολογία, θεωρώντας τη νομοθεσία αυτή ως την κύρια αιτία του υπερπληθυσμού, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να διαμορφωθούν πολιτικές σε σχέση με τους όρους αναπαραγωγής της εργασίας. Αναφερόμενος στους εργάτες γης στην Αγγλία, παρατηρούσε ότι οι νόμοι αυτοί «έδιναν την αμεσότερη ενθάρρυνση» στην κατηγορία αυτή των εργατών να κάνουν την «απρονοησία» να παντρεύονται και να κάνουν παιδιά, αφού «όχι μόνο είχαν εξασφαλισμένη την ενίσχυση [...] όταν ήταν άνεργοι, αλλά κι όταν είχαν εργασία, ήταν πολύ συνηθισμένο να λαμβάνουν από την ενορία ένα επίδομα ανάλογο με τον αριθμό των παιδιών τους· και οι παντρεμένοι με μεγάλες οικογένειες [...] προτιμούνταν σε σχέση με τους ανύπαντρους στις προσλήψεις».¹⁰

Η πιο πάνω «απρονοησία» των εργατών γης συνδέεται με την έλλειψη «καλλιέργειας του πνεύματος». Ο Mill αντιδιαστέλλει στην κατηγορία αυτή του πληθυσμού «το τμήμα εκείνο [...] που συντίθεται από τις μεσαιές τάξεις και τους ειδικευμένους τεχνίτες, οι οποίοι στη χώρα αυτή είναι σχεδόν ίσοι σε αριθμό με τους ανειδίκευτους [common] εργάτες, και στους οποίους, σε σημαντικό βαθμό, επιδρούν κίνητρα φρόνησης».¹¹ Ωστόσο, τα παραδείγματα ρύθμισης σε σχέση με την αποτροπή αύξησης του εργατικού πληθυσμού, τα οποία αναφέρονται χαρακτηριστικά στην Κεντρική Ευρώπη, δηλαδή σε χώρες με διαφορετικό βαθμό κοινωνικής ανάπτυξης, υποδηλώνουν ότι η θεωρία δεν έχει ακόμη κρίνει με ποιο τρόπο θα θεματοποιήσει την προβληματική των ρυθμίσεων ως προς τη συγκρότηση της εργασίας. Τα αναφερόμενα παραδείγματα συνιστούν έναν τύπο αποτελεσματικών ρυθμίσεων, οι οποίες ωστόσο δεν είναι δυνατόν να θεματοποιηθούν μαζί με διαδικασίες συγκρότησης της εργασίας την περίοδο της «βιομηχανικής επανάστασης». Μια τέτοια θεματοποίηση θα ήταν δυνατόν να μετατρέψει την αξία της προόδου «σε υλική βάση για τις απαραίτητες αξιώσεις περί αντιπροσώπευσης των συμφερόντων που κληρονομήθηκαν από τον φεουδαλισμό και την απόλυτη μοναρχία»,¹² θα εξυπονοούσε δηλαδή τη δυνατότητα να συγκροτηθεί το πολιτικό σύστημα στη βάση νομικοπολιτικών προνομίων.

Η θεωρία επομένως, καθώς αντιμετωπίζει ζητήματα συγκρότησης πολιτικού συστήματος σε σχέση με διαδικασίες συγκρότησης της εργασίας, βρίσκεται σε απορία, δεδομένου ότι η πιο πάνω θεματοποίηση θέτει ζητήματα αναπροσδιορισμού των ιστορικοθεωρητικών προϋποθέσεων της *ωφελιμότητας* και των *δικαιωμάτων*. Θεωρείται ότι η διαπλοκή των δύο αυτών επιπέδων της ωφελιμότητας και των δικαιωμάτων, δεν είναι πλέον δυνατόν να ανάγεται, όπως το ήθελε ο πρώιμος ωφελιμισμός, σε σχέση μέσου/σκοπού, αλλά να συγκροτείται κατά τρόπο ώστε να επιτρέπεται η εξισορρόπηση μεταξύ γενικών και ατομικών τύπων ωφελιμότητας/δικαιωμάτων.¹³ Τα κριτήρια της εξισορρόπησης αυτής, η δεσμευτικότητα των οποίων είναι προφανής, δεν κατασκευάζονται *a priori*, αλλά σε σχέση με κάθε εξεταζόμενη περίπτωση ρύθμισης. Ωστόσο, κάθε περίπτωση ρύθμισης υπάγεται στο πλαίσιο θεμελίωσης της αρχής του πληθυσμού, η οποία φαίνεται να έχει αμβλυνθεί προκειμένου να τεθεί ως το γενικό κριτήριο. Έτσι, στο XII κεφάλαιο του II βιβλίου της *Πολιτικής Οικονομίας*, στο οποίο εξετάζονται ζητήματα πολιτικών για τη «θεραπεία» των συνεπειών από τους χαμηλούς μισθούς, ο Mill δέχεται πολιτικές «αύξησης του κεφαλαίου» που διατίθεται για τους μισθούς (*wage-fund*) προκειμένου να «οφελθούν οι εργάτες», αφού *η κοινωνία ισούται με την εργασία*.¹⁴ Δεν δέχεται όμως, στη βάση αυτής της εξίσωσης, οι πολιτικές αύξησης του κεφαλαίου ν' αποκτήσουν διαρκή χαρακτήρα, όχι μόνο διότι δεν είναι δίκαιο «όσοι παρήγαγαν και συσώρευσαν να απέχουν από την κατανάλωση» και για την επόμενη γενιά, αλλά κι επειδή οι πολιτικές αυτές δεν ευνοούν την αποδοτικότητα της εργασίας, αφού «η εμπειρία έχει δείξει το είδος της εργασίας που είναι δυνατόν να αναμένεται από εκείνους που λαμβάνουν τη δημόσια πρόνοια».¹⁵

Οι πιο πάνω περιπτώσεις ρύθμισης, από τις οποίες συνάγεται αν θα προκριθούν πολιτικές περιορισμού του πληθυσμού ή πολιτικές αύξησης του κεφαλαίου (wage-fund), συνδέονται με πλαίσια ατομικού πράττειν/θεωρίας κινήτρων, μέσω των οποίων είναι δυνατόν ζητήματα αναπαραγωγής της εργασίας να αναχθούν σε πλέγματα «συνηθειών ως προς τον πληθυσμό» (υπερπληθυσμός) και «συνηθειών ως προς τις ανέσεις» (φρόνηση).¹⁶ Ως προς αυτό, διαπιστώνεται ότι υπάρχει διαπλοκή αναλυτικών επιπέδων: η θεωρητική κατασκευή «περνάει» από το επίπεδο που συγκροτούνται τα πλαίσια των πολιτικών ρύθμισης (γενικός τύπος ωφελιμότητας) στο επίπεδο ανάλυσης των πλαισίων του ατομικού πράττειν (κίνητρα), κι αυτή ακριβώς η μετάβαση είναι που επιτρέπει τη διαμόρφωση κριτηρίων για την αξιολόγηση των «καλών» πολιτικών. Επιπλέον, σε σχέση με τη διαπλοκή αυτή των αναλυτικών επιπέδων διαφοροποιείται η προβληματική του Mill προς την κοινωνική μεταρρύθμιση, η οποία τίθεται ως μεταρρυθμιστική συνηθειών. Έτσι, «καμιά θεραπεία για τους χαμηλούς μισθούς δεν έχει και την παραμικρότερη πιθανότητα να είναι αποτελεσματική, αν δεν λειτουργεί πάνω και μέσω του πνεύματος και των συνηθειών του λαού».¹⁷ Ωστόσο, οι πολιτικές για την αλλαγή των «συνηθειών του λαού» δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθούν παρά μόνο σε σχέση με παρεμβάσεις στις διαδικασίες συγκρότησης της εργασίας και της ιδιοκτησίας. Οι παρεμβάσεις αυτές κατανοούνται θεωρητικά ως ορθολογικά συγκροτημένες και σκοπούμενες ρυθμίσεις στο επίπεδο των δικαιωμάτων ως προς την εργασία και ως προς την ιδιοκτησία. Οι ρυθμίσεις αυτές, που προσδιορίζουν τις διαδικασίες ανασύστασης πλαισίων δικαιωμάτων, αντιστοιχούν ουσιαστικά στις εκτιμήσεις της θεωρίας ως προς την κοινωνική αναπαραγωγή, μέσα από τις οποίες κατασκευάζεται η προβληματική σχετικοποίησης/αντίστασης των δικαιωμάτων.

Σε σχέση εξάλλου με τη δυνατότητα μεταρρύθμισης των συνηθειών αυτών συγκροτείται ο πρακτικο-κριτικός χαρακτήρας της Πολιτικής Οικονομίας, αφού «εκείνοι που θεωρούν ότι δεν υπάρχει ελπίδα οι εργατικές τάξεις να παρακινηθούν ώστε να θέσουν σε εφαρμογή τη φρόνηση σε βαθμό επαρκή ως προς την αύξηση των οικογενειών τους, επειδή μέχρι τώρα δεν το κατόρθωσαν, είναι ανίκανοι να εκτιμήσουν τις *συνήθεις αρχές του ανθρώπινου πράττειν*».¹⁸ Σε σχέση με τις «συνήθεις» αυτές αρχές του ανθρώπινου πράττειν, τις οποίες οφείλουν να αναγνωρίζουν όλοι, το αίτημα της μεταρρύθμισης των συνηθειών διευρύνεται και δεν αφορά μόνο τις εργατικές τάξεις, αλλά όλες τις τάξεις της κοινωνίας, τις στάσεις των οποίων επιχειρεί να ανακατασκευάσει η θεωρία μέσα από τη συλλογή και κατάταξη ορισμένων χαρακτηριστικών τους που θεωρεί θεμελιώδη. Η μεταρρύθμιση των συνηθειών αυτών επομένως σημαίνει ότι δεν τίθεται μόνον ζήτημα εφαρμογής κριτηρίων φρόνησης ως προς την αύξηση του εργατικού πληθυσμού, αλλά και κριτηρίων πρόνοιας ως προς την αναπαραγωγή της εργασίας. Τα διευρυμένα αυτά κριτήρια κατασκευάζονται σε σχέση με διαδικασίες συγκρότησης/μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος, δεδομένου ότι είναι δυνατόν να έχουν αποτελεσματικότητα αν συνδεθούν λ.χ. με την επέκταση του δικαιώματος του εκλέγειν στις γυναίκες.¹⁹

Στην προβληματική που εξετάζουμε, το πιο επίκαιρο στοιχείο των πολιτικών ρύθμισης της εργασίας είναι η διπλή παρέμβαση στη «νόηση» όσο και στη «φτώχεια» των εργατικών τάξεων. Έτσι, «το πρώτο αναγκαίο πράγμα είναι η αποτελεσματική εκπαίδευση των παιδιών της εργατικής τάξης σε εθνικό πλαίσιο· και μαζί μ' αυτό, ένα σύστημα μέτρων που (όπως το έκανε η επανάσταση στη Γαλλία) θα εξαλείψει την έσχατη ένδεια για μια ολόκληρη γενιά».²⁰ Οι πολιτικές αυτές εξάλειψης της «έσχατης ένδειας» δεν κρίνονται αναγκαίες μόνον επειδή οι εκπαιδευτικές πολιτικές θ' αργήσουν ν' αποδώσουν, αλλά και επειδή μέσω αυτών είναι δυνατές αποφασιστικές παρεμβάσεις στην ίδια τη διαδικασία συγκρότησης της εργασίας, όπως επίσης και στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Οι πολιτικές αυτές εξειδικεύονται είτε στη μεταφορά της πλεονάζουσας εργασίας στις

αποικίες, είτε στη διανομή των κοινών γαιών με σκοπό να δημιουργηθεί μια νέα τάξη μικροκαλλιεργητών, η οποία θα παρεμβληθεί μεταξύ μισθωτών και εργοδοτών.²¹

Οι πιο πάνω πολιτικές ρύθμισης, και ιδιαίτερα η πρώτη ως προς την εκπαίδευση, τίθενται σε σχέση με ζητήματα εξισορρόπησης μεταξύ των τύπων ωφελιμότητας/δικαιωμάτων. Στο επίπεδο των διαδικασιών συγκρότησης της εργασίας, η εξισορρόπηση αυτή αντιστοιχεί στο επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας στο οποίο επικρατεί «το σύστημα της μεγάλης βιομηχανικής επιχείρησης».²² Η επικράτηση του συστήματος αυτού δεν είναι συναφής μόνο με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά επιπλέον παράγει τη «συνένωση των συμφερόντων» (association of interests), η οποία αναπροσδιορίζεται μεθοδολογικά ως αξία δεδομένου ότι θεωρείται ότι χάρι σ' αυτή επιτυγχάνεται «το δημόσιο πνεύμα, τα γενναιοφρόνα συναισθήματα, η αληθής δικαιοσύνη και η ισότητα».²³ Στο επίπεδο εξάλλου συγκρότησης του πολιτικού συστήματος, η εξισορρόπηση μεταξύ των τύπων της ωφελιμότητας αντιστοιχεί στο αίτημα για τη διεύρυνση της αρχής της αντιπροσώπευσης, που αποτελεί και το περιεχόμενο της μεταρρύθμισης τού.

Διαπιστώνεται στο σημείο αυτό μια στενή σύνδεση/αντιστοιχία μεταξύ επιπέδου συγκρότησης της εργασίας και διαδικασιών συγκρότησης πολιτικού συστήματος. Αυτή η αντιστοιχία είναι επιτρεπτή στην προβληματική του Mill, αφού ισχύει το αξίωμα ότι «η κυβέρνηση μιας χώρας είναι εκείνο που την υποχρεώνουν να γίνει οι υπαρκτές κοινωνικές δυνάμεις».²⁴ Το αξίωμα ωστόσο αυτό εξιδικεύεται ακόμη περισσότερο ώστε να ισχύει «μόνο με την έννοια ότι ευνοεί, αντί να αποθαρρύνει, την απόπειρα να γίνει, μεταξύ όλων των μορφών κυβέρνησης οι οποίες είναι εφαρμόσιμες στην υπάρχουσα κατάσταση της κοινωνίας, μια έλλογη επιλογή (a rational choice)».²⁵ Η έλλογη αυτή επιλογή περιέχει ζητήματα «ιδεώδους» κυβέρνησης, όχι με την έννοια ότι επιδιώκεται η κατασκευή μιας υπεριστορικής μορφής κυβέρνησης ανεξαρτήτως συνθηκών, αλλά ότι αξιώνεται σε σχέση με υπαρκτές συνθήκες μια μορφή κυβέρνησης που θα «συνοδεύεται από τη μεγαλύτερη ποσότητα ευεργετικών συνεπειών, άμεσων και μελλοντικών».²⁶ Η στροφή αυτή σε «συνθήκες» δεν έχει την έννοια ότι ο Mill, προκειμένου ν' απαλλαγεί από την ακαμψία μέσου-σκοπού του πρώιμου ωφελιμισμού στρέφεται στο σχετικισμό, αλλά ότι λαμβάνει υπόψη ζητήματα συνθηκών σε σχέση με την προβληματική εξισορρόπησης των τύπων ωφελιμότητας/δικαιωμάτων. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι ο Mill προβαίνει στη σύνδεση αυτή μέσω μιας quasi θεωρίας για την ανθρώπινη φύση, η οποία στηρίζεται «σε δύο αρχές καθολικής αλήθειας και εφαρμογής όσο και κάθε πρόταση που μπορεί να διατυπωθεί σε σχέση με τις ανθρώπινες υποθέσεις».²⁷ Οι δύο αυτές αρχές που αποτελούν το πλαίσιο θεμελίωσης της «αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης» είναι οι ακόλουθες:

1. «Τα δικαιώματα και τα συμφέροντα του κάθε προσώπου είναι διασφαλισμένα ώστε να μην αγνοούνται, μόνο όταν το ενδιαφερόμενο πρόσωπο είναι το ίδιο ικανό και καθ' ἑξιν διατεθειμένο να τα υπερασπίζει».

2. «Η γενική ευημερία φτάνει σε μεγαλύτερο ύψος και διαχέεται ευρύτερα, ανάλογα με τον αριθμό και την ποικιλία των προσωπικών ενεργειών που επιστρατεύονται για την προώθησή της».²⁸

Οι δύο αυτές αρχές, στο επίπεδο των διαδικασιών συγκρότησης του πολιτικού συστήματος, θεμελιώνουν τόσο το αίτημα για την επέκταση του δικαιώματος ψήφου στην εργατική τάξη και στις γυναίκες, όσο και την πρόνοια που λαμβάνει η θεωρία, μέσω συστημάτων «πολλαπλής ψήφου για τα μέλη της ολιγάριθμης τάξης, έτσι ώστε καμιά από τις δύο τάξεις να μην υπερέχει έναντι της άλλης [...]».²⁹ Θεωρείται ότι ο συνδυασμός της επέκτασης του δικαιώματος της ψήφου με το σύστημα της πολλαπλής ψήφου επιλύει ζητήματα εξισορρόπησης τύπων ωφελιμότητας/δικαιωμάτων, δεδομένου ότι σε επίπεδο πολιτικού συστήματος διαμορφώνει συνθήκες διαλόγου στη βάση του οποίου συγκροτούνται και

διαλέγονται όλες, ή τουλάχιστον οι πιο ουσιώδεις, κοινωνικές σκοπιές, χωρίς να τίθεται ζήτημα να παραμεληθούν ορισμένες από αυτές εξαιτίας της «κακής» σύστασης του πολιτικού συστήματος.

II. Η μαρξική κριτική: το μέγεθος της εργάσιμης μέρας

Είναι αναγκαίο, πριν περάσουμε σε ζητήματα παραγωγής των ρυθμίσεων στη μαρξική θεωρία όπως αυτά θεματοποιούνται με τις συγκρούσεις για τον καθορισμό του μεγέθους της εργάσιμης μέρας, να παρουσιάσουμε δύο θεμελιώδεις πλευρές από τη μαρξική θεωρητική ανάπτυξη που δεσμεύουν την ερμηνευτική ανακατασκευή. Αυτό, προκειμένου να γίνει εξαρχής σαφές ότι το κατηγοριακό πλαίσιο της θεωρίας της αξίας είναι κατάλληλο για τη θεωρητική προσέγγιση ζητημάτων που τίθενται σε σχέση με τις πολιτικές ρύθμισης σε σύγχρονες κοινωνίες.

Η πρώτη πλευρά που ενδιαφέρει εδώ αναφέρεται στη σύσταση της θεωρίας ως κριτικής της αστικής Πολιτικής Οικονομίας, και ειδικότερα ως προς το ότι η δεύτερη συγκροτεί το αντικείμενό της στη βάση του χωρισμού παραγωγής/διανομής, όπως στην περίπτωση του J.S. Mill, που θεωρεί, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ότι η παραγωγή διέπεται από φυσικούς νόμους. Σε σχέση με το χωρισμό αυτό θεωρείται ότι «ο σκοπός που παρουσιάζεται η παραγωγή [...] ως διακρινόμενη από τη διανομή κλπ, ως ενθουσιωμένη σε αιώνιους φυσικούς νόμους, ανεξάρτητους από την ιστορία, είναι να περάσουν λάθρα οι αστικές σχέσεις ως οι απαραβίαστοι φυσικοί νόμοι στους οποίους θεμελιώνεται αφηρημένα η κοινωνία».³⁰

Η κριτική αυτή αναπτύσσεται στα πλαίσια της θεωρίας της αξίας και συγκροτείται ως κριτική των αστικών νομικοπολιτικών αξιών της ελευθερίας και της ισότητας, «οι οποίες θεωρείται ότι παράγονται ως αναγκαίες μορφές κατά τη διαδικασία σύστασης της οικονομικής αξίας».³¹ Οι νομικοπολιτικές αυτές αξίες, σε σχέση με τις οποίες συγκροτείται η «σφαίρα της κυκλοφορίας» των εμπορευμάτων, θεωρείται ότι συγκαλύπτουν τη «διαδικασία κατανάλωσης της εργατικής δύναμης [ως] ταυτόχρονη διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων και υπεραξίας».³² Αυτό συμβαίνει διότι «η κατανάλωση της εργατικής δύναμης ολοκληρώνεται [...] έξω από την αγορά ή τη σφαίρα της κυκλοφορίας».³³

Η κριτική επομένως, προκειμένου να «αποκαλύψει» αυτό που συγκαλύπτουν οι πιο πάνω νομικοπολιτικές αξίες, πράγμα που στο επίπεδο αυτό ισοδυναμεί με την «αποκάλυψη του μυστικού της δημιουργίας του κέρδους», μας καλεί «μαζί με τον κάτοχο του χρήματος και με τον κάτοχο της εργατικής δύναμης, να αφήσουμε τη θορυβώδη αυτή σφαίρα, όπου τα πάντα συντελούνται στην επιφάνεια και μπροστά στα μάτια του καθένα, και να τους ακολουθήσουμε στον απόκρυφο τόπο της παραγωγής [...]».³⁴ Και καθώς αφήνουμε τη θορυβώδη αυτή σφαίρα της κυκλοφορίας, διαπιστώνουμε μian αλλαγή «στη φυσιογνωμία των *dramatis personae*, των προσώπων του δράματός μας: «ο προηγούμενος κάτοχος του χρήματος βαδίζει τώρα μπροστά ως καπιταλιστής: ο κάτοχος της εργατικής δύναμης ακολουθεί ως εργάτης του».³⁵

Η δεύτερη πλευρά της μαρξικής θεωρίας που ενδιαφέρει εδώ αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο συγκροτεί ως αντικείμενό της την κοινωνία. Ο τρόπος αυτός προϋποτίθεται για την κατανόηση της προτεινόμενης θεματοποίησης επειδή επιλύει προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με διαπλοκές μεταξύ των επιπέδων αφαίρεσης της σφαίρας της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και της σφαίρας της παραγωγής. Το πρόβλημα που τίθεται εδώ θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί με τον ακόλουθο τρόπο: με ποιο τρόπο ζητήματα που προκύπτουν στις σχέσεις οι οποίες συγκροτούνται θεωρητικά στη σφαίρα της παραγωγής, επιδρούν στους όρους συγκρότησης της σφαίρας της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.

Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι οι «διαπλοκές» αυτές είναι δυνατό να κατανοηθούν μόνο μέσω του συσχετισμού των επιμέρους στάσεων των κοινωνικώς δρώντων, τις οποίες η θεωρία «ανακατασκευάζει και υποβάλλει σε κριτική ως “περιορισμένες”», στα πλαίσια της ανάλυσης όπου η κοινωνία νοείται «ως συνολική εργασιακή διαδικασία, ως παραγωγή του συνολικού κοινωνικού προϊόντος από τη συνολικά διαθέσιμη κοινωνική εργασία».³⁶

Από τη συνοπτική παρουσίαση των δύο πλευρών της μαρξικής θεωρίας φαίνεται ότι είναι δυνατόν ζητήματα παραγωγής ρυθμίσεων να προσεγγιστούν μέσα από τις διαδικασίες συγκρότησης της εργασίας. Ειδικότερα, τα ζητήματα αυτά μπορούν να προσεγγιστούν μέσα από τη θεματική της «εργάσιμης μέρας» για το λόγο ότι στα πλαίσιά της ανακατασκευάζονται μεθοδικά οι σκοπιές των *dramatis personae* κατά τρόπο που επιτρέπει το διαρκές «πέραςμα» από τη σφαίρα της παραγωγής στο επίπεδο των *όρων* συγκρότησης της σφαίρας της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και το αντίστροφο.

Στα πλαίσια της θεματικής αυτής, το ενδιαφέρον της μαρξικής προβληματικής βρίσκεται σε διαδικασίες συγκρότησης της εργασίας σε σχέση με ιστορικές μορφές ιδιοποίησης του προϊόντος της. Η σκοπιά προσέγγισης –ο προσδιορισμός του μεγέθους της εργάσιμης μέρας– υποδηλώνει από τη μια μεριά ότι αφετηρία της ανάλυσης είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, σε σχέση με τον οποίο είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν θεωρητικά οι πριν από αυτόν τρόποι παραγωγής: από την άλλη μεριά προϋποθέτει τη διαλεκτική ιστορικής μορφής ιδιοποίησης/εργασίας ως «μεταβολισμού» (περιεχόμενο).³⁷ Η ίδια η πάλη για τον προσδιορισμό του μεγέθους της εργάσιμης μέρας θεμελιώνεται στη διαλεκτική αυτή, δεδομένου ότι τα όρια της εργάσιμης μέρας τίθενται σε σχέση με κριτήρια ιστορικοκοινωνικά και υπεριστορικά. Έτσι, «στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής [...] η αναγκαία εργασία δεν αποτελεί παρά μόνο τμήμα της εργάσιμης μέρας: η εργάσιμη μέρα δεν μπορεί ποτέ να περιοριστεί στο ελάχιστο αυτό. Από την άλλη μεριά, η εργάσιμη μέρα έχει ένα μέγιστο όριο. Δεν μπορεί να παραταθεί πέρα από ένα ορισμένο σημείο. Το μέγιστο αυτό όριο καθορίζεται από δύο πράγματα. Πρώτο, από τα φυσικά όρια της εργατικής δύναμης [...] Πέρα από αυτά τα καθαρά φυσικά όρια, η έκταση της εργάσιμης μέρας αντιμετωπίζει ηθικά εμπόδια. Ο εργάτης χρειάζεται χρόνο για να ικανοποιήσει τις πνευματικές και τις κοινωνικές του ανάγκες, και η έκταση και ο αριθμός των αναγκών αυτών καθορίζεται από το γενικό επίπεδο του πολιτισμού. Το μέγεθος της εργάσιμης μέρας επομένως κυμαίνεται σε όρια φυσικά όσο και κοινωνικά».³⁸

Στο επίπεδο αυτό, το γεγονός ότι υπάρχουν ορισμένα όρια δεν μας λείει ακόμη τίποτα για τη ρύθμισή τους κατά δεσμευτικό τρόπο, δεδομένου ότι τα όρια αυτά «έχουν ιδιαίτερα ελαστική φύση, και επιτρέπουν ένα τρομακτικό πλάτος. Έτσι βρίσκουμε εργάσιμες μέρες διαφορετικών μεγεθών 8, 10, 12, 14, 16 και 18 ωρών».³⁹ Η «ελαστική φύση» του μεγέθους της εργάσιμης μέρας προσεγγίζεται κατ' αρχήν από τη σκοπιά της ανταλλακτικής σχέσης κεφαλαίου/εργασίας. Η σκοπιά αυτή κατασκευάζεται ως διαπλοκή μεταξύ των στάσεων των δύο *dramatis personae* που εμπλέκονται στη σχέση αυτή. Ο καπιταλιστής εφόσον αγόρασε «την εργατική δύναμη στην ημερήσια αξία της» θεωρεί ότι «η χρήσιμη αξία της του ανήκει για μια εργάσιμη μέρα», θεωρεί επιπλέον ότι «έχει το δικαίωμα να θάλει τον εργάτη να του δουλέψει για μια μέρα. Ποιο είναι όμως το μέγεθος της εργάσιμης μέρας;»⁴⁰ Ο καπιταλιστής από τη μεριά του, ως «προσωποποιημένο κεφάλαιο», αναγνωρίζει ως μοναδικό του «κίνητρο την αξιοποίησή του, τη δημιουργία υπεραξίας, την απορρόφηση από το σταθερό τμήμα του, από τα μέσα παραγωγής, μεγαλύτερης κατά το δυνατόν ποσότητας υπερεργασίας».⁴¹ Ο χρόνος επομένως «κατά τη διάρκεια του οποίου ο εργάτης εργάζεται είναι ο χρόνος που ο καπιταλιστής καταναλώνει την εργατική δύναμη που έχει αγοράσει απ' αυτόν».⁴² Ο καπιταλιστής λοιπόν θεμελιώνει το δικαίωμά του «στο νόμο της ανταλλαγής των εμπορευμάτων» και «όπως κάθε άλλος αγοραστής, επιδιώκει κι αυτός να

αποσπάσει το μεγαλύτερο δυνατό όφελος από τη χρήσιμη αξία του εμπορεύματός του».⁴³

Στο σημείο αυτό ακριβώς αναδύεται η σκοπιά του εργάτη. Η σκοπιά αυτή κατασκευάζεται θεωρητικά κατά τρόπο ώστε να περιέχει και την κατανόηση των λόγων για τους οποίους το εμπόρευμα που φέρνει ο εργάτης στην αγορά προτιμάται έναντι των άλλων εμπορευμάτων για το σκοπό του κεφαλαίου. Η κατανόηση όμως των λόγων αυτών υποδηλώνει ότι η σκοπιά του εργάτη προϋποθέτει ως όρο κατασκευής της το «πέρασμα» στη σφαίρα της παραγωγής. Έτσι, «ξαφνικά [...] αναδύεται η φωνή του εργάτη, η οποία προηγούμενα είχε καταπιγεί από το θόρυβο και τη μανία της παραγωγικής διαδικασίας».⁴⁴ Η «φωνή» αυτή είναι σα να λέει: «Το εμπόρευμα που σου πούλησα διαφέρει από το κανονικό πλήθος των εμπορευμάτων στο ότι με τη χρήση του δημιουργείται αξία, μια αξία μεγαλύτερη από το κόστος της. Γι αυτό το αγόρασες. Ό,τι εμφανίζεται από τη σκοπιά σου ως αξιοποίηση του κεφαλαίου, είναι από τη σκοπιά μου επιπλέον δαπάνη εργασίας».⁴⁵ Η σκοπιά της εργασίας κατασκευάζεται σα να «εξηγεί» στη σκοπιά του κεφαλαίου, μέσω απλών υπολογισμών, τι ακριβώς είναι αυτό που το κεφάλαιο ισχυρίζεται ως «δίκιο» του: «Η χρήση της εργατικής μου δύναμης σου ανήκει. Αλλά μέσω της τιμής που πληρώνεις γι' αυτήν κάθε μέρα, πρέπει εγώ να μπορώ να την αναπαράγω κάθε μέρα, επιτρέποντας έτσι στον εαυτό μου να την ξαναπουλήσω».⁴⁶ Η σκοπιά λοιπόν της εργασίας, με αφετηρία τα στοιχεία της ιδιοσυστασίας της, φυσικά και κοινωνικά, θέτει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες είναι δυνατόν να προβληθεί το δικό της «δίκιο»: «Δεν είναι μόνο η επιδείνωση της φυσικής μου κατάστασης με την ηλικία κλπ, πρέπει να μπορώ να εργαστώ αύριο με την ίδια δύναμη, υγεία και φρεσκάδα όπως και σήμερα».⁴⁷ Απέναντι στο επιχείρημα της «εγκράτειας», η σκοπιά της εργασίας παραθέτει το επιχείρημα της «εγκράτειας στη δαπάνη της εργατικής δύναμης», γιατί από την αλόγιστη παράταση της εργάσιμης μέρας «ό,τι εσύ κερδίζεις σε εργασία, εγώ το χάνω σε ουσία της εργασίας. Η χρήση της εργασίας μου και η *καταστροφή* της είναι δύο τελείως διαφορετικά πράγματα [...] Αυτό είναι εναντίον του συμβολαίου μας και του νόμου της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Απαιτώ επομένως μια εργάσιμη μέρα με κανονικό μέγεθος [...] απαιτώ μια κανονική εργάσιμη μέρα επειδή, όπως ο κάθε πωλητής, απαιτώ την αξία του εμπορεύματός μου».⁴⁸

Οι δύο αυτές «σκοπιές» κατασκευάζονται θεωρητικά προς το συμφέρον να καταδειχθεί ότι στη σφαίρα της ανταλλαγής δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την παραγωγή της ρύθμισης της εργάσιμης μέρας, αφού «η φύση της εμπορευματικής ανταλλαγής της ίδιας δεν επιβάλλει κανένα όριο στην εργάσιμη μέρα, κανένα όριο στην υπερεργασία».⁴⁹ Απεναντίας, στην ίδια τη σχέση της ανταλλαγής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, στη βάση της οποίας η κάθε «σκοπιά» διατηρεί τα «δίκια» της, αναφύεται μία «αντινομία, δικαίωμα εναντίον δικαιώματος, που και τα δύο φέρουν τη σφραγίδα του νόμου της ανταλλαγής. Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η δύναμη. Έτσι, στην ιστορία της καπιταλιστικής παραγωγής η θέσπιση ενός κανόνα για την εργάσιμη μέρα παρουσιάζεται ως πάλη για τα όρια της ημέρας αυτής, ως πάλη μεταξύ του συνόλου των καπιταλιστών, δηλαδή της τάξης των καπιταλιστών, και του συνόλου των εργατών, δηλαδή της εργατικής τάξης».⁵⁰

Οι επιμέρους «σκοπιές», μέσα από την προβληματική της «αντινομίας» μεταξύ δικαιωμάτων που «φέρουν τη σφραγίδα του νόμου της ανταλλαγής», διαπλέκονται μεταξύ τους και συγκροτούνται θεωρητικά σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. Στο επίπεδο αυτό έχουμε συγκρότηση κοινωνικών τάξεων, οι οποίες «φαίνεται» να συγκρούονται μεταξύ τους για τα «όρια της εργάσιμης μέρας». Το αντικείμενο ωστόσο της σύγκρουσης αυτής είναι η παραγωγή κανόνων που θα διασφαλίζουν την «ουσία της εργασίας». Η παραγωγή όμως δεσμευτικών κανόνων προϋποθέτει, εκτός από την αντινομία, και πλαίσια στα οποία αυτή συγκροτείται και μεσολαβείται ως τέτοια. Από την άποψη αυτή, η μαρξική θεωρία προσαυτολιζεται στην κριτική θεωρητικών κατασκευών στις οποίες προκρίνεται, από τη σκο-

πιά της ανταλλαγής, ένας τύπος «αυτορύθμισης» του κοινωνικού. Στο μέτρο επομένως που δεν είναι δυνατόν να επιβληθεί από τη «φύση της εμπορευματικής ανταλλαγής» κανένα «όριο στην εργάσιμη μέρα», η κριτική αιχμή της θεωρίας στρέφεται να καταδείξει ότι δεν είναι δυνατόν στο επίπεδο της ανταλλαγής να συγκροτηθούν πλαίσια παραγωγής ρυθμίσεων, ακόμα κι αν ο δεσμευτικός τους χαρακτήρας θεμελιώνεται σε «δόμες συμπάθειας» (A. Smith), οι οποίες παράγονται κατ' αναλογία από δομές καταμερισμού εργασίας. Ο κριτικός χαρακτήρας της θεωρητικής αυτής προσέγγισης παρέχει τη δυνατότητα να διαμορφωθούν κριτήρια αξιολόγησης των ρυθμίσεων σε σχέση με ζητήματα διασφάλισης/ απειλής της *κοινωνικής ουσίας* (εργασία). Κατά τη θεωρητική επεξεργασία των κριτηρίων αυτών εισέρχονται στην ανάλυση στοιχεία περιγραφής των πλαισίων παραγωγής των «καλών» ή «κακών» ρυθμίσεων. Ο χαρακτήρας των ρυθμίσεων αυτών προκύπτει σε σχέση με βαθμούς ανάπτυξης της κοινωνίας, ενώ η περιγραφή των πλαισίων περιλαμβάνει τις συγκρούσεις για τη ρύθμιση της εργάσιμης μέρας σε σχέση με γένεση αιτημάτων μεταρρύθμισης της διοίκησης και της δικαιοσύνης.⁵¹ Έτσι, η γένεση/αξιολόγηση των ρυθμίσεων συνδέεται με την περιγραφή των διαδικασιών συγκρότησης/εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, επίκεντρο των οποίων είναι οι συγκρούσεις για τη ρύθμιση του μεγέθους της εργάσιμης μέρας. Διαπιστώνεται επομένως στη μαρξική ανάλυση ότι σε σχέση με ρυθμίσεις που αποτελούν «θετική έκφραση της ορεκτικότητας για υπερεργασία [...] οι αγγλικοί Εργοστασιακοί Νόμοι είναι αρνητικές εκφράσεις της ίδιας ορεκτικότητας. Οι νόμοι αυτοί ανακόπτουν τη ροπή του κεφαλαίου προς μία απεριόριστη απομύζηση της εργατικής δύναμης *περιορίζοντας βίαια την εργάσιμη μέρα με την εξουσία του κράτους, ενός κράτους που κυριαρχείται από καπιταλιστές και γαιοκτήμονες*. Πέρα από την καθημερινή, ολοένα και απειλητικότερη ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, ο περιορισμός της εργασίας στο εργοστάσιο υπαγορεύτηκε από την ίδια αναγκαιότητα που επέβαλε τη λίπανση των αγγλικών χωραφιών με το φωσφορούχο λίπασμα. Η ίδια τυφλή επιθυμία για κέρδος, που στη μια περίπτωση εξήντηλεσε το έδαφος, στην άλλη περίπτωση μάρανε τη ζωτική δύναμη του έθνους στις ρίζες της».⁵² Στο επίπεδο αυτό ανάπτυξης της κοινωνίας που η ρύθμιση έχει παραχθεί, είναι δυνατόν να ανακατασκευαστεί η σκοπιά του κεφαλαίου κατά τρόπο ώστε να «φαίνεται ότι αυτό παρακινείται από το ίδιο του το συμφέρον προς την κατεύθυνση μιας κανονικής εργάσιμης μέρας».⁵³ Ωστόσο, σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας, η ρύθμιση για το μέγεθος της εργάσιμης μέρας «είναι φανερό [...] ότι δεν εξαρτάται από την καλή ή την κακή θέληση των ατομικών καπιταλιστών», δεδομένου ότι «στον ελεύθερο συναγωνισμό οι σύμφυτοι νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής στέκουν απέναντι στον ατομικό καπιταλιστή ως αναγκαστική δύναμη έξω απ' αυτόν».⁵⁴ Με την έννοια αυτή, το «κεφάλαιο τότε μόνο λαμβάνει υπόψη του την υγεία και τη διάρκεια ζωής του εργάτη, όταν *υποχρεωθεί από την κοινωνία*».⁵⁵

Στα πλαίσια της μαρξικής ανάλυσης, και σε σχέση με ζητήματα διασφάλισης της κοινωνικής ουσίας, φαίνεται ότι συγκροτείται έννοια κοινωνικού συμφέροντος. Η έννοια αυτή παράγεται μέσα από συγκρούσεις καπιταλιστών/εργατών και καπιταλιστών/καπιταλιστών,⁵⁶ και συνδέεται και με αιτήματα ανάλογα με εκείνα που πρόβαλε, από διαφορετική ιστοριοθεωρητική σκοπιά, η θεωρία του όψιμου ωφελισμού. Κλείνοντας λοιπόν ο Marx τη θεματική της «εργάσιμης μέρας», από τη μία μεριά παρουσιάζει τη σύμβαση εργασίας ως μέσο συνειδητοποίησης από τον εργάτη ότι δεν είναι «ελεύθερος παράγοντας, ότι η χρονική περίοδος που είναι ελεύθερος να πουλήσει την εργατική του δύναμη, είναι η χρονική περίοδος που αναγκάζεται να την πουλήσει [...]»⁵⁷ από την άλλη μεριά, και σε σχέση με τη διαδικασία αυτή συνειδητοποίησης, η οποία αρχίζει στα «απόκρυφα της παραγωγής», συνδέεται δηλαδή με τον κριτικό χαρακτήρα της θεωρίας, προβάλλεται το αίτημα «οι εργάτες να συνενώσουν τις δυνάμεις τους και ως τάξη να επιβάλουν τη θέσπιση

ενός νόμου, ενός πανίσχυρου κοινωνικού εμπόδιου, που να εμποδίζει και τους ίδιους να πουλούν με ελεύθερη σύμβαση με το κεφάλαιο τον εαυτό τους και τη γενιά τους στο θάνατο και στη δουλεία.⁵⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. J.S. Mill, *Principles of Political Economy*, (ed. Sir William Ashley, Augustus M. Kelley Publishers, Fairfield, N.J. 1987, σελ. 752.
2. Βλ. στο ίδιο, σελ. 752.
3. Βλ. στο ίδιο, σελ. 21.
4. Βλ. στο ίδιο, σελ. 752.
5. Βλ. στο ίδιο, σελ. 760.
6. Βλ. στο ίδιο, σελ. 343, 349. Βλ. επίσης και M. Dobb, *Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής: Από τον Άνταμ Σμιθ μέχρι σήμερα: Ιδεολογία και Οικονομική Θεωρία*, μετ. Ν. Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα 1976, σελ. 158 επ.
7. Βλ. J.S. Mill, στο ίδιο, σελ. 350.
8. Βλ. στο ίδιο, σελ. 350.
9. Βλ. Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, (ed.) A. Flew, Penguin Classics, Harmondsworth, Middlesex 1982, σελ. 97.
10. Βλ. J.S. Mill, στο ίδιο, σελ. 352.
11. Βλ. στο ίδιο, σελ. 353.
12. Βλ. Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Part III, Lawrence and Wishart, London 1972, σελ. 52.
13. Βλ. J.S. Mill, *Utilitarianism*, στο J.S. Mill, *Utilitarianism, On Liberty, Essays on Bentham etc.*, (ed.) Mary Warnock, Fontana Press, Glasgow 1985, ιδ. σελ. 279 επ. Στα πλαίσια της προβληματικής του Ωφελισμού είναι δυνατόν να διακριθούν τρεις τύποι ωφελιμότητας: α. ατομικές ωφελιμότητες, οι οποίες προκύπτουν από περιεχόμενα δικαιωμάτων τα οποία εγγυάται η κοινωνία κατά τρόπο ώστε τα μέλη της να μην ζημιώνονται ούτε άμεσα ούτε έμμεσα, β. γενική ωφελιμότητα, η οποία προκύπτει από το ότι η κοινωνία εγγυάται ένα πλαίσιο εκδήλωσης «αλληλεγγύης» και «συμπάθειας» μεταξύ των ατόμων, και γ. γενική ωφελιμότητα, η οποία προκύπτει από το ότι η κοινωνία εξασφαλίζει ορισμένα δικαιώματα ανεξαρτήτως περιεχομένου, που αντιστοιχούν σε συνθήκες ειρήνευσης.
14. Βλ. J.S. Mill, *Principles of Political Economy*, στο ίδιο, σελ. 363. Το πλήρες απόσπασμα έχει ως εξής: «Η κοινωνία αποτελείται κυρίως από εκείνους που ζουν με τη σωματική εργασία· κι αν η κοινωνία, δηλαδή οι εργάτες, προσφέρουν τη φυσική τους δύναμη για να προστατεύουν τα άτομα στην απόλαυση των πέραν των αναγκαιών (*superfluities*), έχουν το δικαίωμα να το κάνουν, και πάντοτε το έκαναν κατά τον τρόπο αυτό, με την επιφύλαξη (*with the reservation of a power*) να φορολογούν τα πέραν των αναγκαιών για σκοπούς δημόσιας ωφελιμότητας».
15. Βλ. στο ίδιο, σελ. 363.
16. Βλ. στο ίδιο, σελ. 347.
17. Βλ. στο ίδιο, σελ. 372.
18. Βλ. στο ίδιο, σελ. 376. (Οι υπογρ. δικές μου).
19. Βλ. στο ίδιο, σελ. 378-9.
20. Βλ. στο ίδιο, σελ. 380. Σχετικά με τη σημασία που έχουν στη θεωρητικοπρακτική παράδοση του ωφελιμισμού οι εκπαιδευτικές πολιτικές όχι μόνο για την «αναβάθμιση» των εργατών, αλλά και για τη μεταρρύθμιση της διοίκησης και του πολιτικού συστήματος, Βλ. Peter Gowan, *The Origins of the Administrative Elite*, *New Left Review* 162, March/April 1987, σελ. 4-34.
21. Βλ. στο ίδιο, σελ. 382-3.
22. Βλ. στο ίδιο, σελ. 762.
23. Βλ. στο ίδιο, σελ. 763.
24. Βλ. J.S. Mill, *Representative Government*, στο J.S. Mill, *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*, (ed.) H.B. Acton, J.M. Dent & Sons, London 1972, σελ. 184.
25. Βλ. στο ίδιο, σελ. 208.

26. Βλ. στο ίδιο, σελ. 208.
27. Βλ. στο ίδιο, σελ. 208.
28. Βλ. στο ίδιο, σελ. 208.
29. Βλ. C.B. Macpherson, *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, Μετ. Ε. Κασίμη, Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986, σελ. 88.
30. Βλ. Karl Marx, *Grundrisse*, (Tr.) M. Nicolaus, Penguin, Harmondsworth, Middlesex 1981, σελ. 87. (Η μετάφραση είναι ελαφρά τροποποιημένη).
31. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Η υλιστική θεωρία της «δικαίως» ιδιοποίησης*, στο *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσ/νίκη 1985, σελ. 127.
32. Βλ. Karl Marx, *Capital*, (Tr.) Ben Fowkes, Vol. I, Penguin, Harmondsworth, Middlesex 1986, σελ. 279. Βλ. ελληνική έκδοση, Τομ. Α', μετ. Γ.Δ. Σκουριώτη, Αθήνα 1957, σελ. 163.
33. Βλ. στο ίδιο, σελ. 279. «ελλ. εκδ., σελ. 163».
34. Βλ. στο ίδιο, σελ. 279-80. «ελλ. έκδ., σελ. 163». (Οι υπογρ. δικές μου).
35. Βλ. στο ίδιο, σελ. 280. «ελλ. εκδ. σελ. 164».
36. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, στο ίδιο, σελ. 128.
37. Για τη διαλεκτική ιστορικής μορφής ιδιοποίησης/υπεριστορικού περιεχομένου εργασίας ως «μεταβολισμού» βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, στο ίδιο, σελ. 131 επ., όπου και οι σχετικές παραθέσεις.
38. Βλ. Κ. Marx, στο ίδιο, σελ. 341. «ελλ. εκδ. σελ. 226». (Οι υπογρ. δικές μου).
39. Βλ. στο ίδιο, σελ. 341. «ελλ. εκδ. σελ. 226-7».
40. Βλ. στο ίδιο, σελ. 341. «ελλ. εκδ. σελ. 227». (Οι υπογρ. δικές μου).
41. Βλ. στο ίδιο, σελ. 342. «ελλ. εκδ. σελ. 227».
42. Βλ. στο ίδιο, σελ. 342. «ελλ. εκδ. σελ. 227».
43. Βλ. στο ίδιο, σελ. 342. «ελλ. εκδ. σελ. 227-8».
44. Βλ. στο ίδιο, σελ. 342. «ελλ. εκδ. σελ. 228».
45. Βλ. στο ίδιο, σελ. 342. «ελλ. εκδ. σελ. 228». (Οι υπογρ. δικές μου).
46. Βλ. στο ίδιο, σελ. 343. «ελλ. εκδ. σελ. 228».
47. Βλ. στο ίδιο, σελ. 343. «ελλ. εκδ. σελ. 228».
48. Βλ. στο ίδιο, σελ. 343. «ελλ. εκδ. σελ. 229». (Οι υπογρ. δικές μου).
49. Βλ. στο ίδιο, σελ. 344. «ελλ. εκδ. σελ. 229».
50. Βλ. στο ίδιο, σελ. 344. «ελλ. εκδ. σελ. 229».
51. Βλ. στο ίδιο, σελ. 401. «ελλ. εκδ. σελ. 295», όπου περιγράφονται οι συγκρούσεις μεταξύ των εργοστασιακών επιθεωρητών και του Υπουργείου Εσωτερικών.
52. Βλ. στο ίδιο, σελ. 348. «ελλ. εκδ. σελ. 234». (Οι υπογρ. δικές μου).
53. Βλ. στο ίδιο, σελ. 377. «ελλ. εκδ. σελ. 217».
54. Βλ. στο ίδιο, σελ. 381. «ελλ. εκδ. σελ. 272».
55. Βλ. στο ίδιο, σελ. 381. «ελλ. εκδ. σελ. 272». (Οι υπογρ. δικές μου).
56. Βλ. στο ίδιο, σελ. 393. «ελλ. εκδ. σελ. 286», όπου αναφέρεται: «Ακόμη κι ορισμένοι από τους θιομήχανους, που είχαν ρυθμίσει τη λειτουργία των εργοστασίων τους σύμφωνα με το νόμο του 1833, κατέκλυσαν το Κοινοβούλιο με παραστάσεις για τον ανήθικο ανταγωνισμό των «νόθων αδελφών» τους, που μπορούσαν να παραβιάζουν το νόμο εξαιτίας της μεγαλύτερης ασυδωσίας τους ή των ευνοϊκότερων τοπικών συνθηκών». Για τις συγκρούσεις την περίοδο αυτή, βλ. και Karl Marx, *Speech on the Question of free trade*, Fr. Engels, *The English Ten Hours Bill*, στο K. Marx/Fr. Engels, *Articles on Britain*, Progress Publishers, Moscow 1971. Για τις «αναλογίες» με τα αιτήματα του όψιμου ωφελιμισμού, που αναφέρονται αμέσως πιο κάτω, βλ. ενδεικτικά J.S. Mill, *Thorton on Labour and its Claims*, στο G. Williams (ed.), *John Stuart Mill on Politics and Society*, Fontana Press, Glasgow 1985, σελ. 313.
57. Βλ. Κ. Marx, *Capital*, στο ίδιο, σελ. 416. «ελλ. εκδ. σελ. 310».
58. Βλ. στο ίδιο, σελ. 416. «ελλ. εκδ. σελ. 311».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Dobb, Maurice, *Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής. Από τον Άνταμ Σμιθ μέχρι σήμερα: Ιδεολογία και Οικονομική Θεωρία*, μετ. Ν. Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα 1976.
- Gowan, Peter, *The Origins of the Administrative Elite*, *New Left Review* 162, March-April 1987, (4-34).
- Macpherson, C.B., *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, μετ. Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα 1986.
- Malthus, Thomas, *An Essay on the Principle of Population*, (ed.) A. Flew, Penguin Classics, Harmondsworth, Middlesex 1982.
- Marx, Karl, *Grundrisse*, (Tr.) M. Nicolaus, Penguin, Harmondsworth, Middlesex 1981.
- Marx, Karl, *Capital*, Vol. I, (Tr) Ben Fowkes, Penguin, Harmondsworth, Middlesex 1986.
- Marx, Karl, *Theories of Surplus-Value*, Part I-III, Lawrence and Wishart, London 1972.
- Marx, Karl-Engels, Fr., *Articles on Britain*, Progress Publishers, Moscow 1971.
- Mill, J.S., *Principles of Political Economy*, (ed.) Sir William Ashley, Augustus M. Kelley Publishers, Fairfield, N.J. 1987.
- Mill, J.S., *Utilitarianism, On Liberty, Essays on Bentham*, (ed.) Mary Warnock, Fontana Press, Glasgow 1985.
- Mill, J.S., *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*, (ed.) H.B. Acton, J.M. Dent & Sons, London 1972.
- Mill, J.S., *Thorton on Labour and its Claims*, στο J.S. Mill on Politics and Society, (ed.) G. Williams, Fontana Press, Glasgow 1985.
- Ψυχοπαίδη, Κοσμά., *Η υλιστική θεωρία της «δίκαιης» ιδιοποίησης*, στο Ν. Αλιμπράντης κ.α., *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, Σάκκουλας, Θεσ-νίκη 1985.